

W: Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 22)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych, 2013, s. 273-290.

Eliza Karczyńska
Instytut Filozofii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

STRUKTURA SPOŁECZNA IMPERIUM OSMAŃSKIEGO. PRÓBA ANALIZY TEORETYCZNEJ

Abstract. Within the non-Marxian historical materialism it is possible to distinguish a special form of pre-capitalistic society – state feudalism. According to Leszek Nowak this socio-economic formation was characteristic to Russia between XVth and XVIIth century. Meanwhile, similar social structures developed in the Ottoman Empire in its classical period (i.e. 1300-1600), in Latin America under the reign of the Spanish Empire and in State of the Teutonic Order in Eastern Prussia. According to the state feudalism, the ruling class combines the disposition of means of coercion and means of production. The state which is simultaneously an owner uses political methods in the economic sphere. It also tries to degrade the status of the class of owners. All four societies considered conducted an aggressive foreign policy. State feudalism had a chance to develop where the ruling class, after a successful aggression, was strong enough to take the control over the economy. In addition, these states were located on the outskirts of European civilization, which enabled them the expansion.

Słowa kluczowe: nie-Marksowski materializm historyczny, feudalizm, władza, własność, Imperium Osmańskie, imperium

Keywords: non-Marxian historical materialism, feudalism, power, property, Ottoman Empire, empire

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest analiza struktury społeczeństwa Imperium Osmańskiego w klasycznym okresie jego historii od XIV do końca XVI wieku. Koncepcją wykorzystaną do interpretacji istniejących w nim stosunków społecznych będzie nie-Marksowski materializm historyczny (Nowak 1991abc). Koncepcja nie-Marksowskiego materializmu historycznego (n-Mmh) pozwa-

la na uchwycenie stosunków władzy i własności w różnych typach formacji społeczno-ekonomicznej, m.in. ustroju feudalnego panującego w Europie Zachodniej. Leszek Nowak w swoich analizach zauważył, że możliwe jest, oprócz standardowego feudalizmu, wyszczególnienie innej formy społeczeństwa przedkapitalistycznego – zwanego w ramach n-Mmh feudalizmem państwowym. Ten typ feudalizmu, zdaniem Nowaka, występował w Rosji od XV do połowy XVII wieku. Pełna analiza feudalizmu państwowego została wyłożona w II tomie *U podstaw teorii socjalizmu pt. Droga do socjalizmu*.

Zdaniem Nowaka feudalizm państwowy, jaki zaistniał w społeczeństwie rosyjskim, należałoby traktować jako pewnego rodzaju osobliwość w rozwoju Rosji. Jednak feudalizm państwowy nie był charakterystyczny jedynie dla społeczeństwa rosyjskiego, gdyż analogiczne struktury społeczne wykształciły się w Imperium Osmańskim w klasycznym okresie jego rozwoju (1300-1600), a także w Ameryce Łacińskiej w okresie panowania imperium hiszpańskiego. Może to stanowić argument na rzecz tezy, że feudalizm państwowy stanowił pewną ogólniejszą tendencję historyczną ujawniającą się w niektórych społeczeństwach.

W pierwszej części artykułu scharakteryzuję feudalizm państwowy w aparaturze pojęciowej n-Mmh. Druga część będzie poświęcona analizie społeczeństwa osmańskiego w okresie klasycznym Imperium. Trzecia część będzie stanowić porównanie struktur społecznych występujących w Imperium Osmańskim z Ameryką Łacińską, państwem krzyżackim w Prusach Wschodnich oraz Rosją.

1. O dwóch typach feudalizmu w nie-Marksowskim materializmie historycznym

Jednym z podstawowych założeń n-Mmh jest wyszczególnienie w ramach danego społeczeństwa trzech dziedzin: ekonomii, polityki i kultury. Dziedziny te generują podziały wewnątrz społeczeństwa. Każdorazowo kryterium podziału jest dyspozycja odpowiednimi siłami materialnymi. Dysponowanie siłami materialnymi produkcji wyznacza podział społeczeństwa na właścicieli – dysponentów środków produkcji i bezpośrednich producentów. Dysponowanie siłami materialnymi przymusu jest z kolei podstawą podziału na władców i społeczeństwo obywatelskie. Wreszcie dysponowanie środkami materialnymi indoktrynacji dzieli społeczeństwo na kapłanów i wiernych. W każdym z tych podziałów interesy grup są ze sobą sprzeczne:

[...] im więcej dochodu mają właściciele, tym mniej mają go bezpośredni producenci; im większą władzę mają dysponenti sił przymusu, tym mniejszą autonomię działań mają obywatele; im większą kontrolę nad życiem duchowym wiernych sprawują dysponenti sił

duchowych społeczeństwa, im wyższy tedy poziom indoktrynacji wiernych, tym mniejsza wolność wewnętrzna tych ostatnich. Wszystko to usprawiedliwia nazywanie tych podziałów klasowymi podziałami społeczeństwa, a członki tych podziałów klasami (Nowak 1991a, s. 177).

Podziały te mogą nakładać się na siebie, tzn. dana klasa społeczna może dysponować jednocześnie więcej niż jednym rodzajem sił materialnych. Wyróżnienie klas dysponentów środkami materialnymi w społeczeństwie i ich wzajemne relacje są podstawą budowania typologii społeczeństw. Można więc mówić o społeczeństwach klasowych oraz supraklasowych. Społeczeństwa klasowe charakteryzują się tym, iż istnieją trzy klasy potentatów: władców, właścicieli oraz kapłanów, z których każda dysponuje odrębnym rodzajem sił materialnych. W takich społeczeństwach jedna z klas potentatów zazwyczaj dominuje nad pozostałymi, dlatego wyróżnia się trzy odmiany: społeczeństwo ekonomiczne, społeczeństwo polityczne oraz społeczeństwo hierokratyczne (Nowak 1991a, s. 178).

W społeczeństwach supraklasowych dochodzi do połączenia w rękach jednej klasy społecznej dyspozycji nad dwoma lub trzema materialnymi środkami społecznymi naraz. Można zatem wyróżnić klasę władców-właścicieli czy władców-kapłanów. Możliwe jest też wyróżnienie systemów społecznych, w których środki przymusu, produkcji oraz indoktrynacji kumulowane są w rękach jednej potrójnej klasy (Nowak 1991a, s. 178-180).

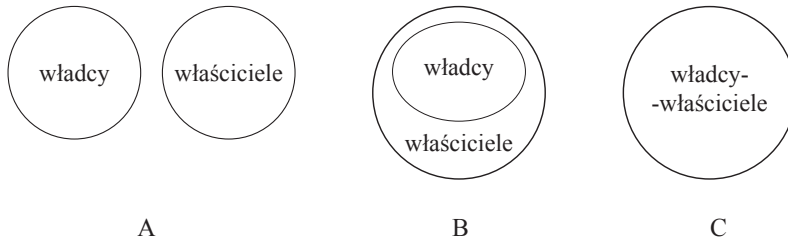
Dla dalszych analiz dotyczących feudalizmu państwowego kluczowe są relacje zachodzące pomiędzy władcami a właścicielami.

Pierwszym przypadkiem jest społeczeństwo, w którym klasy władców i właścicieli istnieją od siebie niezależnie. Dodatkowo klasa właścicieli jest podzielona na właścicieli progresywnych oraz właścicieli tradycyjnych. Właśnie takim podziałem cechował się, w interpretacji n-Mmh, klasyczny feudalizm, jaki panował w Europie Zachodniej.

W drugim przypadku jedna klasa łączy dyspozycje środkami materialnymi oraz środkami przymusu, tworząc tym samym jedną klasę podwójną władców-właścicieli. Takie społeczeństwo w ramach n-Mmh jest nazywane społeczeństwem totalitarnym:

Jest to społeczeństwo, w którym mniejszość uzyskała kontrolę nad ekonomiką i polityką, w którym więc ta sama kategoria ludzi wyzyskuje i uciska większość, ale w którym zarazem poza jej kontrolą pozostaje sfera produkcji duchowej; w społeczeństwie totalitarnym kumulacja wyzysku i ucisku nie pociąga jeszcze panowania duchowego tych, co łączą już rolę władców i właścicieli (Nowak 1991a, s. 192).

Pośrednim typem społeczeństwa jest feudalizm państwowy, w którym „klasy władców i właścicieli nie pokrywają się, lecz pierwsza jest podzbiorem drugiej” (Nowak 1991b, s. 60). Graficznie różnicę tę przedstawia rys. 1.

Rys. 1. Społeczeństwo feudalne (A), feudalizmu państwowego (B) i totalitarne (C)

Dla uproszczenia pominięto podział klasy właścicieli na właścicieli miejskiego i wiejskiego układu gospodarczego.

W społeczeństwie feudalnym (A) klasy władców i właścicieli są od siebie niezależne. W feudalizmie państwowym (B) materialne środki produkcji znajdują się w rękach zarówno właścicieli, jak i władców. Władcy dysponują jednocześnie środkami produkcji oraz przymusu. Poza nimi istnieją także właściciele, którzy nie mają dostępu do materialnych środków przymusu. W społeczeństwie totalitarnym (C) klasa władców jest tożsama z klasą właścicieli. Nie istnieje więc, jak w przypadku (A) i (B), klasa pojedynczych właścicieli.

Fakt, iż w feudalizmie państwowym środki produkcji rozdzielone są pomiędzy dwie klasy: pojedynczą właścicieli oraz podwójną władców-właścicieli, wpływa na działania państwa (będącego jednocześnie największym właścicielem). Nowak wyróżnia cztery własności tego feudalizmu:

1. W feudalizmie państwowym państwo, które jest jednocześnie właścicielem, stosuje w swoich jednostkach produkcyjnych metody politycznego, a nie ekonomicznego rozwiązywania konfliktów z bezpośrednimi producentami. Nie zachowuje się więc jak typowy właściciel środków produkcji. W przeciwieństwie do typowego właściciela państwo ma możliwość użycia środków przymusu w sytuacji konfliktu. Bezpośredni producenci w sektorze państwowym są jednocześnie obywatelami i każdy ich opór, choćby brał się z pobudek ekonomicznych, jest niebezpieczny dla politycznych interesów władzy. Stąd konflikt ekonomiczny przeradza się w konflikt polityczny i przez to grozi wybuchem na skalę ogółu obywateli, nie tylko tych będących bezpośrednimi producentami władzy (Nowak 1991b, s. 63).

2. Władza, starając się zdeklasować swoich bezpośrednich producentów, wykazuje jednocześnie tendencję do poszerzania wpływów kosztem pozostałych obywateli:

Państwo-właściciel jest zawsze gorszym ciemniejszą politycznym niż państwo jako zwykła hierarchia władzy. A państwo-jedyny właściciel, a więc klasa władców-właścicieli, jest jeszcze gorszym. Wniosek stąd oczywisty – w feudalizmie państwowym represyjność

aparatu państwowego, i w ogóle ucisku na linii władza-obywatel, jest dalej posunięta niż w standardowym feudalizmie (Nowak 1991b, s. 64).

3. Podobną politykę wzmocnienia represyjności władza stosuje wobec klasy pojedynczych właścicieli. Traktuje ich bowiem jak obywateli, z którymi także trzeba się rozprawić za pomocą środków politycznych. Ponieważ jednak nie jest to jeszcze społeczeństwo totalitarne, do pewnego momentu klasa pojedynczych właścicieli jest w lepszej sytuacji od klasy zwykłych obywateli. Władza polityczna nie jest bowiem jedynym właścicielem, a przy tym potrzebuje wsparcia ze strony własności:

[...] władza nie może tutaj właścicieli po prostu zniewolić, jak wszystkich innych obywateli. Na to musimy jeszcze poczekać: warstwa właścicieli prywatnych reprezentuje zbyt poważną, choć już nie jedyną, potęgę ekonomiczną. Władza polityczna więc musi ich tolerować, a nawet będzie im pomagać we wspólnym interesie przeciwko ich bezpośrednim producentom – burza w sektorze prywatnym zbyt łatwo przenosi się do państwowego. Ale trochę ich przycisnąć to jednak władza już może. [...] Słowem: władza uzależnia od siebie kategorię właścicieli prywatnych (Nowak 1991b, s. 65).

Efektom tych działań jest wzrost ucisku bezpośrednich producentów przez pojedynczą klasę właścicieli. Ci ostatni, chcąc uniezależnić się od państwa, zaczynają na własną rękę stosować metody przymusu względem własnych bezpośrednich producentów.

4. W efekcie spada wydajność pracy bezpośrednich producentów, a cała gospodarka, zarówno w sektorze prywatnym, jak i państwowym, ulega stagnacji (Nowak 1991b, s. 65).

Widać zatem, że feudalizm państwowy ma tendencję do przechodzenia w społeczeństwo totalitarne. Czy do takiej transformacji dojdzie, zależy od relacji sił pomiędzy pojedynczą klasą właścicieli a podwójną klasą władców-właścicieli. Dopóki klasa właścicieli nie zostanie wchłonięta przez klasę władców-właścicieli, dopóty feudalizm państwowy będzie się utrzymywał.

Feudalizm państwowy pojawił się w Rosji w XV wieku. Zdaniem Nowaka wcześniej Rosja podążała taką samą ścieżką rozwoju jak państwa europejskie feudalizmu klasycznego. Przyczyną powstania struktur feudalizmu państwowego było panowanie mongolskie, które doprowadziło do wydzielenia aparatu państwowego ze społeczeństwa. Takie wyjaśnienie genezy feudalizmu państwowego oznacza jednak, że system ten powstał w Rosji w sposób przypadkowy – gdyby bowiem Ruś Kijowska nie dostała się pod władzę Tatarów, nie doszłoby tam do powstania takiego systemu społecznego.

Po odzyskaniu niepodległości władza, poprzez system nadawania ziemi *po-miestja*, zaczęła przekształcać aparat państwowy w podwójną klasę władców-właścicieli. Kiedy w 1488 r. w trakcie jednoczenia ziem ruskich 8000 bojarów zostało usuniętych ze swoich ziem, na ich miejsce sprowadzono powolnych

księciu obywateli moskiewskich. Należeli oni do grupy *dworian* – „licznego personelu” aparatu władzy, osobiście uzależnionych od księcia, który w zamian za podległość nadawał im ziemię na prawie *pomiestja*. Ziemia po śmierci *dworiana* wracała do księcia lub – za zgodą władcy – była przekazywana synowi zainteresowanego.

W ten sposób książę uzależniał dodatkowo *dworian* względami na przyszłość dzieci, a i same dzieci powoływał automatycznie do kategorii *dworian*. W ten sposób zatem słudzy księcia stają się sługami-właścicielami – miejscu w hierarchii władzy zaczyna odpowiadać miejsce w strukturze własnościowej społeczeństwa (Nowak 1991b, s. 30).

W interesie tak pojmowanej klasy podwójnej władców-właścicieli było ograniczenie starej pojedynczej klasy właścicieli. Wyrazem realizacji interesów klasy podwójnej była *oprycznina*, wprowadzona przez cara Iwana IV Groźnego w latach 1565-1572. Ponad 30% terytorium kraju miało podlegać wyłącznie carowi. Ziemie bojarów znajdujące się na tym obszarze przeszły we władanie wybranych *dworian* zwanych *oprycznikami*, natomiast dawni właściciele zostali przesiedleni i osadzeni na nowych ziemiach na prawie *pomiestja* (Nowak 1991b, s. 39). Działania te zaczęły budzić opór ze strony klasy pojedynczych właścicieli, co skłoniło klasę władców-właścicieli do zastosowania terroru społecznego i rozbicia autonomicznej struktury własnościowej społeczeństwa feudalnego. W rezultacie doszło do załamania gospodarki chłopskiej, co uderzyło nie tylko w starą klasę właścicieli, ale również we władców-właścicieli (Nowak 1991b, s. 42-43).

Reakcją na zastosowanie terroru społecznego była rewolucja Bołotnikowa w latach 1606-1607. Do wystąpień chłopskich dołączyło z czasem pospólstwo miejskie oraz inne warstwy społeczne, z bojarami włącznie. Oprócz zniesienia poddaństwa głoszone również idee gruntownej reformy państwa, które miałyby być rządzone przez samych obywateli. Rewolucja objęła swym zasięgiem nie tylko bezpośrednich producentów, ale także klasę właścicieli. Wystąpienia rewolucyjne w feudalizmie państwowym obejmują więc wszystkie klasy społeczne (Nowak 1991b, s. 47-49).

Powstanie Bołotnikowa, mimo iż zakończyło się przegraną, miało doniosłe konsekwencje. Nastąpiły po nim ewolucyjne przemiany na korzyść klasy obywatelskiej. Państwo wycfało się do roli zwykłej władzy politycznej, zmieniając jednocześnie swe stosunki zarówno z klasą właścicieli, jak i bezpośrednich producentów (Nowak 1991b, s. 50-52).

Okazuje się, że podział w n-Mmh na społeczeństwa, w których klasy władców i właścicieli istnieją niezależnie od siebie, oraz takie, w których jedna klasa łączy dyspozycje środkami materialnymi i środkami przymusu, nie jest wystarczający do opisu niektórych społeczeństw. Feudalizm państwowy stanowi pewne uzupełnienie tej klasyfikacji poprzez wyszczególnienie specyficznej formy społeczeństwa przedkapitalistycznego.

2. Społeczeństwo osmańskie. Próba analizy

Według Nowaka system feudalizmu państwowego był anomalią rozwojową w dziejach Rosji. Tymczasem podobna struktura społeczna ukształtowała się w Imperium Osmańskim.

W drugiej połowie XVI wieku, a więc u szczytu swej potęgi, Imperium Osmańskie obejmowało ziemie Europy, Azji i Afryki. W jego skład wchodziły dwie główne prowincje: Anatolia oraz Rumelia (Bałkany), a także liczne inne terytoria, np. Egipt, Irak, Algier, Trypolis, Gruzja, Cypr czy Palestyna. Pod koniec XVI wieku Imperium liczyło ok. 22 mln ludności¹. Stambuł, będący stolicą Imperium, był w owym okresie największym miastem na świecie – ok. 1600 r. liczył 800 000 mieszkańców; dla porównania w tym samym czasie w Paryżu było 400 000, a w Londynie 200 000 ludzi (Karaman 2009, s. 699).

W latach 50. XV wieku Mehmed Zdobywca wprowadził podział ludności na dwie grupy²: *askeri* – klasę rycerską, urzędniczą i ulemów (duchownych muzułmańskich) oraz *reaya* (dosł. „trzoda”), w skład której wchodził kupcy, rzemieślnicy i chłopcy (Barkey 2008, s. 76). W aparaturze pojęciowej n-Mmh *askeri* można utożsamić z klasą władców, zaś *reaya* – z klasą ludową i klasą właścicieli miejskiego układu gospodarczego.

Klasa władców była jednocześnie największym właścicielem ziem w Imperium – łącząc dyspozycje środkami materialnymi i przymusu, stanowiła podwójną klasę władców-właścicieli. Przynależność do niej łączyła się z przywilejem użytkowania ziemi. Istniała jednak grupa pojedynczych właścicieli, którzy w różnych okresach posiadali zróżnicowaną siłę. Oprócz tych dwóch klas należy też wymienić klasę kapłanów oraz klasę ludową, dzielącą się na ludność wiejską i ludność miejską.

Na początku warto przyjrzeć się samej strukturze klasy władców-właścicieli, gdyż wpływała ona na politykę władzy w kwestii posiadania własności. Administracja państwowa składała się z władzy centralnej, ściśle zhierarchizowanej, oraz jej przedstawicieli na prowincji. Na szczycie władzy centralnej stał sułtan, będący najwyższą osobą w państwie i niepodlegający (przynajmniej teoretycznie) żadnej kontroli. Dodatkowo sprawował on władzę nad ziemiami w całym Imperium. Był więc największym właścicielem. Wreszcie rościł sobie prawa do dyspozycji materialnymi środkami duchowymi. W latach 40. XVI wieku Sulejman I obwieścił, że sułtan osmański jest jednocześnie kalifem – następcą proroka Mahometa i czterech kalifów. W tym momencie stał

¹ W porównaniu z państwami zachodnimi gęstość zaludnienia w Imperium była bardzo niska. W 1600 r. szacunkowa gęstość zaludnienia (liczba osób na kilometr kwadratowy) dla poszczególnych państw wynosiła: Włochy – 37; Francja – 33; Holandia – 43; Wielka Brytania – 21; Turcja europejska – 16; Turcja azjatycka – 8 (Inalcik, Quataert 2008, s. 25).

się najwyższym rangą kapłanem, choć sama klasa kapłanów zdołała zachować względną niezależność.

Elitę władzy bezpośrednio podlegającą sułtanowi stanowiła Rada – *Dywan* (*Divan-ı Hümayun*), będąca początkowo ciałem doradczym sułtana. Z czasem sułtani przestali uczestniczyć w posiedzeniach *Dywanu* i wtedy na czoło polityki wysunął się wielki wezyr.

Wszyscy przedstawiciele władzy centralnej funkcjonowali w ramach systemu *kul*. Oznaczało to, że byli osobistymi niewolnikami sułtana. Nie mieli wolności osobistej, przez co byli całkowicie zdani na łaskę sułtana. Podobnie jak w Pałacu, tak i w całym społeczeństwie osmańskim status społeczny danej jednostki nie zależał od tego, czy była ona osobą wolną, czy niewolnikiem, ale od rangi danego domostwa. Dlatego też wezyr oraz inni członkowie *Dywanu*, mimo iż formalnie byli niewolnikami, z racji przynależności do Pałacu sułtańskiego posiadali wyższą pozycję społeczną niż pospolici poddani (Imber 2002, s. 148).

Cechą charakterystyczną władzy centralnej była przewaga osób pochodzenia nietureckiego. Do czasu Mehmeda Zdobywcy niewolnicy zdobywani na wojnach pełnili głównie funkcje wojskowe. Później zaczęli też pełnić funkcje urzędnicze w bezpośrednim otoczeniu sułtana. W ciągu 150 lat pomiędzy panowaniem Mehmeda Zdobywcy a panowaniem Ahmeda I (początek XVII wieku) na 37 wielkich wezyrów jedynie trzech było tureckiego pochodzenia (Ergil 1979, s. 186).

Urzędnicy sprawujący funkcje w Pałacu sułtana, jak i janczarzy – osobista armia sułtana – rekrutowani byli w ramach systemu *devşirme*. System ten obejmował chrześcijańskich chłopców ludności wiejskiej niemuzułmańskiej, z wyjątkiem Bośni, w której Mehmed Zdobywca pozwolił, aby synowie nawróconych na islam Bośniaków zasilali oddziały janczarów (Radushev 2008, s. 451). W ten sposób muzułmanie zostali pozbawieni możliwości sprawowania najwyższych urzędów. Jedno ze źródeł z początku XVII wieku w taki sposób uzasadniało tę politykę:

Gdyby to oni [muzułmańscy Turcy] mieli stawać się niewolnikami sułtana, z pewnością nadużywałiby tego przywileju. Ich rodziny na prowincji uciskałyby rajów i uchylały się od podatków. Sprzeciwiałyby się *sanjakbejom* i wznicałyby bunty. Tymczasem gdy chrześcijańskie dzieci nawracają się na wiarę Mahometa, stają się gorliwe w wierze i wrogo odnoszą się do swoich krewnych (cyt. za: Inalcik 2006, s. 91).

Branki w ramach *devşirme* organizowane były co 3-7 lat, stosownie do aktualnych potrzeb. Jednorazowo rekrutowano według jednych źródeł 1000, a według innych 3000 chłopców. Część z nich kierowana była na służbę do Pałacu, inni zasilali oddziały janczarów – osobistej armii sułtana lub sprzedawani byli tureckim rodzinom rolniczym w Anatolii, gdzie przebywali przez okres 7-8 lat. Pracowali wtedy na roli (co miało wykształcić dyscyplinę i zdolność do

ciężkiej pracy) oraz uczyli się języka tureckiego i zasad islamu. Po tym okresie zasilali oddziały *sipahów* (kawalerii) i otrzymywali prawo do użytkowania *timarów*. Stanowili poważny zastrzyk siły roboczej w Anatolii.

Władza polityczna, rekrutując do swoich szeregów ludność nieturecką, chciała w ten sposób osłabić wpływy arystokracji osmańskiej.

Przedstawiciele władzy osmańskiej na prowincji łączyli funkcje militarne z administracyjnymi. Wiązało się to z samą strukturą i rozwojem Imperium podzielonego na prowincje. Na czele każdej prowincji stał *bejlerbej*. Prowincje dzieliły się następnie na *sanjaki* zarządzane przez *sanjakbejów*. Na poziomie pojedynczej wsi przedstawicielem władzy był *bej*, który uczestnicząc w strukturze militarnej, miał za zadanie utrzymanie porządku. Na najniższym stopniu byli *sipahi* – użytkownicy ziemi, a jednocześnie żołnierze.

W czasie pokoju nadrzędną funkcją *beja* było sprawowanie roli zarządcy. Jednym z jego zadań było zapewnianie porządku we wsi. *Bej* na prowincji reprezentował władzę wykonawczą. Władza sądownicza była natomiast sprawowana przez sędziego – *kadięgo*, pochodzącego ze środowiska ulemów. Sułtan dbał o to, aby żadna z tych władz nie zdominowała drugiej.

Bej nie mógł zasądzić żadnej kary bez orzeczenia *kadięgo*, *kadi* zaś nie mógł osobiście wyegzekwować żadnego wydanego przez siebie wyroku (Inalcik 2006, s. 117).

Powyższe analizy dotyczyły struktury politycznej społeczeństwa osmańskiego. Warto teraz przyjrzeć się cechom układu ekonomicznego. W rozwiązaniach dotyczących dysponowania ziemią w Imperium widać silne wpływy tradycyjnych islamskich uregulowań. W prawie islamskim własność ziemską składała się z trzech niezależnych od siebie elementów: *rakaba*, czyli własność zwierzchnia, *tasarruf*, czyli posiadanie, oraz *istiglal* – użytkowanie (Inalcik, Quataert 2008, s. 91). Osmanowie przejęli tę koncepcję. Sułtan zachowywał dla siebie prawo do *rakaba* i przekazywał *tasarruf* oraz *istiglal* w ręce konkretnych osób bądź wspólnot.

Zdecydowana większość ziem miała status *miri* i należała do państwa. Na tych obszarach wprowadzano system *timar*³ – charakterystyczny dla Imperium Osmańskiego sposób dysponowania ziemią. Nie oznacza to bynajmniej, iż cała ziemia w ramach *miri* była użytkowana przez przedstawicieli klasy władców. Zgodnie z tradycją szariatu *rakabe* – ostateczna władza nad ziemiami *miri* należała do skarbu, tj. rządu centralnego. Natomiast *tasarruf* oraz *istiglal* mogły być przekazywane w użytkowanie osobom nienależącym do klasy władców. Ziemie te dzieliły się na *tapulu* – grunty przekazywane chłopom na mocy

³ Władza centralna nie wprowadzała *timaru* na wszystkich podbitych terytoriach. We wschodniej Anatolii, Iraku, Egipcie, Jemenie, Wallachii, Mołdawii oraz Magrebie Osmanowie ograniczali się do zbierania podatków, pozostawiając funkcjonujące rozwiązania. Najprawdopodobniej chcieli uniknąć w ten sposób niepokojów społecznych (Pamuk 2004, s. 230).

przepisów *tapu* oraz *mukataalu* – grunty dzierżawione w ramach zwykłego kontraktu dzierżawnego, *mukataa*.

Pochodzenie *timaru* nie jest jasne. Część badaczy doszukuje się podobieństwa z bizantyjską *pronoią*, inni początków upatrują w państwach Sasanidów bądź Seldżuków. Pierwszym władcą rozdzielającym *timary* miał być Murat I (1326-1389). System ten u Osmanów został połączony z funkcją militarną; użytkownicy *timarów* stanowili podstawę armii osmańskiej. W 1473 r. liczyła ona 103 500 żołnierzy, wśród których było: 12 000 janczarów, 7500 konnicy Porty, 40 000 *sipahów* z Rumelii, 24 000 *sipahów* z Anatolii oraz 20 000 Azabów (Inalcik, Quataert 2008, s. 77).

Typowy *timar* składał się z wioski bądź grupy wiosek oraz przyległych pól i był przydzielany kawalerzyście – *sipahowi* nazywanemu *timoriatem*, który w zamian za służbę wojskową miał prawo do pobierania podatków od chłopów na jego terenie. Jednakże, inaczej niż panowie lenni w Europie, *sipahowie* nie posiadali władzy sądowniczej nad podległymi im chłopami. Zobowiązani byli wprowadzić do zapewnienia porządku na terenie *timaru*, nie mogli jednak samodzielnie karać bądź rozstrzygać sporów.

Ziemie należące do *timaru* można podzielić według kilku kryteriów. Przede wszystkim w ramach przyznanego *timaru* można było wyróżnić *kiliç* i *hisse*. *Kiliç* (tur. szabla) było ziemią niepodlegającą podziałowi, przyznawaną osobom, których jedynym obowiązkiem była osobista służba militarna. *Kiliç* był więc minimalną formą *timaru* obejmującą 3000 *akçe* (jednostka monetarna w Imperium Osmańskim) w europejskich prowincjach oraz 2000 w anatolijskich. Jakakolwiek ilość ziemi wykraczająca poza *kiliç* stanowiła *hisse*, dodatek, za który *sipahi* był zobowiązany utrzymywać militarne jednostki i dostarczać broni (Moutafchieva 1988, s. 19).

Biorąc pod uwagę osoby, którym przydzielano *timary*, można było wyróżnić *eşkınci* (daną ziemię otrzymywała jedna osoba w zamian za osobistą służbę w armii), *benövbet* (ziemia przyznawana jednocześnie kilku osobom, które służyły po kolei za nią) oraz *mustahfiz*, przyznawany niewojskowym przedstawicielom klasy władców – *kadim*, *defterdarom* (prowadzącym rejestry) itp. (Moutafchieva 1988, s. 20).

Trzecim kryterium była ranga władcy militarnego użytkującego *timar*, a co się z tym ściśle łączyło – wielkość gruntu i dochodu z niego uzyskiwanego. Najwyżsi urzędnicy, wezyrowie czy bejlerbejowie (dowodzący sandżakami – poszczególnymi prowincjami Imperium), otrzymywali grunty *hass* przynoszące dochód powyżej 100 000 *akçe*. Pomniejsi dowódcy otrzymywali ziemie *ziamet*, z których dochód wynosił 20 000-99 000 *akçe*. *Timary* przyznawane *sipahom* generowały przychód poniżej 20 000 *akçe* (Matuz 1982, s. 286).

Podstawową cechą *timaru* było to, że nie stanowił on własności *sipaha*. Sułtan w każdym momencie mógł go odebrać, jeżeli żołnierz nie wypełniał

swoich obowiązków (Imber 2002, s. 194). Władza centralna broniła się przed przydzielaniem jednej osobie dużego *timaru* tworzącego jeden obszar. Zamiast tego *timoriaci* dysponowali ziemią w różnych wsiach. Z jednej strony miało to umożliwić elastyczność nagradzania *timariatów* przy okazji awansów, bez konieczności dzielenia istniejących już *timarów*. Jednakże przede wszystkim była to „celowa polityka obliczona na uniemożliwienie *sipahom* przejmowania całkowitego i autonomicznego zarządu nad ziemią i mieszkańcami wioski, tak jak to czynili panowie lenni” (Inalcik, Quataert 2008, s. 98).

Timar po śmierci *sipaha* mógł zostać przekazany wraz z wszystkimi obowiązkami jego synowi. Jednakże stwierdzenie, że ziemie *timorackie* były dziedziczne, byłoby zbytnim uproszczeniem. W większości przypadków bowiem *timar* po śmierci *sipaha* przechodził w ręce osoby niezwiązanej z poprzednim właścicielem⁴. Inną kwestią pozostaje to, że *timar* dziedziczony przez synów zawsze był znacznie mniejszy od pierwotnego. Same jego transfery były zjawiskiem znacznie częstszym niż miałyby to miejsce w przypadku dziedziczenia. Zdarzały się przypadki, że *timar* zmieniał właściciela nawet co rok.

Polityka częstej rotacji *timarów*, a także samych lokalnych przedstawicieli władzy (zarówno *sipahowie*, jak i wyżsi dowódcy militarni bardzo często przesiedlani byli do różnych prowincji) sprawiła, iż użytkownicy *timarów* nie byli nastawieni na długoterminowe inwestowanie. Starali się raczej zmaksymalizować swój dochód w możliwie krótkim czasie. Nie mieli również interesu w rozwoju lokalnej społeczności (Barkey 1996, s. 471).

Jednocześnie użytkownicy *timarów* byli wręcz ograniczani, jeśli chodzi o pozyskiwanie dodatkowych przychodów. Podatki oraz zyski powyżej ustalonych przez władzę centralną ograniczeń były nielegalne i podlegały karze. Częste rejestry sprawiały, że wszelkie dodatkowe przychody mogły zostać w łatwy sposób wykryte. Doprowadziło to do tego, iż *timoriaci* wycofywali się z aktywnej działalności na polu produkcji. Zdaniem Karamana była to jedna z przyczyn stagnacji gospodarki osmańskiej (Karaman 2009, s. 698).

Erozja systemu *timaru* rozpoczęła się pod koniec XVI wieku, kiedy na skutek wprowadzenia broni palnej pozycja konnicy – *sipahów* zaczęła spadać, a coraz więcej ziem było zamienianych na opodatkowane gospodarstwa rolne. System ten został oficjalnie zniesiony przez Mahmuda II w 1831 r. (Somel 2003, s. 299).

W historiografii istnieją różne wyjaśnienia instytucji *timaru*. Według Moutafchievy zasadniczą funkcją *timaru* miało być utrzymanie kawalerii – *sipahów* (Moutafchieva 1988, s. 8). Był on więc jednocześnie sposobem za-

⁴ Na przykład spośród 335 *timarów* zarejestrowanych w *sanjaku* Arvanid jedynie 59 pozostało w rękach synów po śmierci *sipahów*, a 6 zostało odziedziczonych przez wnuków. Pozostałe *timary* zostały przekazane osobom niespokrewnionym z poprzednim właścicielem (Moutafchieva 1988, s. 37).

rządzenia ziemią i formą wynagradzania wojskowych. Natomiast zdaniem Karamana wytlumaczeniem wprowadzenia *timaru* mógł być brak monet, na jaki cierpiało nie tylko Imperium Osmańskie, ale również inne państwa zaliczane do gospodarek przedkapitalistycznych. Niedobór ten sprawiał, że większość podatków musiała być zbierana w naturze. Rozległość Imperium oraz słabo rozwinięty transport sprawiały jednocześnie, iż dobra te nie mogły być w całości przekazywane do stolicy. Stąd zamiast produktów przedstawiciele władzy na prowincji dostarczali władzy centralnej oddziały militarne (Karaman 2009, s. 692-693).

Tymczasem procesy te widziane z perspektywy n-Mmh mogą być interpretowane jako przejaw kumulacji władzy i własności w rękach jednej klasy społecznej. *Timoriaci* i inni członkowie hierarchii władzy dysponujący ziemią z racji pełnienia urzędu stanowili podwójną klasę władców-właścicieli. System *timar* umocnił się bowiem po zdobyciu Konstantynopola w 1453 r., kiedy władza w wyniku udanej agresji wzmocniła się na tyle, aby móc ingerować w działania gospodarcze klasy właścicieli.

Poza podwójną klasą władców-właścicieli w społeczeństwie osmańskim można wyróżnić pojedynczą klasę właścicieli, na którą składała się głównie arystokracja rodowa. Posiadali oni dobra prywatne – *mülk* oraz niejednokrotnie byli fundatorami dobroczynnych fundacji – *vakifów*. *Vakify* najczęściej miały charakter religijny, jednak często spełniały też inne funkcje społeczne, np. edukacyjne, opiekuńcze. Miały prawnie zagwarantowaną nietykalność, dzięki czemu nie podlegały konfiskacie.

Panująca klasa władców-właścicieli dążyła do możliwie największego osłabienia pojedynczej klasy właścicieli. Zdobycie Konstantynopola przez Mehmeda Zdobywcę wzmocniło jego pozycję na tyle, by móc rozprawić się z rodami tureckimi, które w okresie bezkrólewia zaczęły wywierać wpływ na politykę. Dwa dni po upadku Konstantynopola wielki wezyr Çandarlı Halil, pochodzący z wpływowego rodu, został zdymisjonowany i stracony, a jego majątek skonfiskowany. Jego miejsce zajął Zaganos Paşa, przedstawiciel klasy *kul*. Podobnie było w przypadku innych rodów tureckich (Shaw 1976, s. 58).

Jednym ze sposobów kontrolowania klasy pojedynczych właścicieli były spisy ziem w obrębie Imperium. Za panowania Mehmeda Zdobywcy przeprowadzono trzy takie spisy. Pierwszy w latach 1454-1455, drugi w latach 1464-1465 i trzeci w 1476 r. (Özel 1999, s. 234). Ten ostatni bezpośrednio poprzedził reformę ziemi pod koniec lat 70. Ziemie oraz posiadłości funkcjonujące do tej pory jako *mülk* oraz *vakif* (w liczbie 20 000) zostały przejęte przez władzę centralną. Część z dotychczasowych właścicieli tych majątków została przemianowana na *timoriatów* (Özel 1999, s. 227). Inni zostali wcieleni do przybocznej armii sułtana bądź regularnego wojska – *eşkiüncü*. Pozostali

definitywnie utracili swoje majątki. Wywołało to niezadowolenie wśród ulemów oraz arystokracji.

Zdaniem Nicoara Beldiceanu istnieją trzy przyczyny wprowadzenia reformy ziemi przez Mehmeda Zdobywcę: pierwszą były potrzeby militarne oraz finansowe władzy centralnej, drugą – chęć osłabienia władzy ekonomicznej zakonów derwiszów, która opierała się na posiadaniu *vakifów*, trzecią to, że prawnicy sułtana mogli wpływać na niego, by doprowadzić do oczyszczenia prawa islamskiego, zaś *vakify* i *mülk* miałyby stać w sprzeczności z szariatem (Özel 1999, s. 228).

W ramach n-Mmh reformę Mehmeda Zdobywcy można jednak inaczej zinterpretować. Klasa władców potraktowała właścicieli jako obywateli mających większą autonomię niż obywatele nieposiadający środków produkcji. Dlatego właściciele byli dla władzy większym zagrożeniem niż bezpośredni producenci. Reformę Mehmeda Zdobywcy można porównać do *opryczniny* Iwana IV Groźnego. Władza w obu przypadkach nie pozbawiła klasy właścicieli całkowicie środków produkcji, ale bardzo je ograniczyła poprzez nadawanie warunkowe ziemi bądź w ramach systemu *timar*, bądź systemu *pomiestja*. Na podobieństwo między tymi dwoma systemami zwracała także uwagę Karen Barkey.

Chłopi, w przeciwieństwie do użytkowników *timarów*, posiadali pewne prawa dziedziczne bądź jako osoby indywidualne, bądź jako członkowie wspólnot wiejskich. Mieli prawo do posiadania domu, budynków gospodarczych, ogrodu, drzew owocowych i winorośli (jednak nie do ziemi, na której je uprawiali) (Sugar 1978, s. 298). Zgodnie z prawem właściciel *timaru* „nie mógł ingerować w czynności rolnicze chłopą z wyjątkiem sytuacji, gdy chłop zmienił charakter użytkowania ziemi w sposób, który narażał na szwank regularną produkcję zboża lub jej status *miri*” (Inalcik, Quataert 2008, s. 95).

Cechą charakterystyczną ekonomii w prowincji były niskie obciążenia podatkowe. Jest to widoczne zarówno w kodeksie podatkowym ustanowionym przez Mehmeda Zdobywcę, jak i w danych zawartych w rejestrach podatkowych. Dwoma najważniejszymi podatkami nałożonymi na ludność wiejską były: dziesięcina – *öşür* oraz pasza dla koni użytkowników *timarów* – *salariye*. *Öşür* wynosiło 1/10, natomiast *salariye* 1/40 produkcji zboża. W porównaniu z obciążeniem podatkowym chłopów w feudalnej Europie Zachodniej sięgającym nawet 50% podatki te były bardzo niskie (Karaman 2009, s. 692).

Grupa *reaya* składała się z plebsu wiejskiego i miejskiego. Gospodarka miejska w Imperium Osmańskim różniła się znacznie od ówczesnych miast w Europie Zachodniej. Handel oraz produkcja wyrobów rzemieślniczych były ściśle kontrolowane przez klasę władców. Decyzje o tym, co powinno być produkowane, importowane czy eksportowane, były podejmowane przez urzędników sułtana. W rezultacie ekonomia rozwinęła się jako jedno z działań administracji (Çaha, Karaman 2004, s. 56). Władza miała na celu nie tyle roz-

wój gospodarczy, ile zaspokajanie swoich potrzeb. Stąd polityka gospodarcza podporządkowana była wymaganiom Pałacu oraz armii. Widoczne to było w polityce celnej – cło na produkty eksportowane wynosiło 12%, podczas gdy na importowane – 3% (Mardin 1969, s. 262).

Decyzje ekonomiczne klasy władców nastawione na zaspokojenie potrzeb stolicy hamowały tym samym rozwój gospodarczy pobliskich miast. Zdaniem Surayi Faroqhi w Anatolii szanse rozwoju miały miasta oddalone od Stambułu. Przykładem może być Kayseri, które nie leżąc na żadnym ważnym szlaku handlowym, ok. 1580 r. stało się drugim po Bursie największym miastem w zachodnio-środkowej Anatolii. Dostarczanie z Kayseri produktów do stolicy było nieopłacalne, przez co miasto, pozostawione w spokoju, mogło rozwinąć się gospodarczo (Faroqhi 1990, s. 138-139).

Powyższe analizy pozwalają uznać społeczeństwo osmańskie za przykład feudalizmu państwowego. Państwo, przejmując kontrolę nad życiem gospodarczym, nie zdołało zlikwidować klasy właścicieli. Niemniej napięcia pomiędzy władcami-właścicielami a właścicielami utrzymywały się przez cały okres klasyczny Imperium Osmańskiego.

3. Feudalizm państwowy: osobliwość czy tendencja rozwojowa?

Wielu badaczy określa strukturę społeczeństwa osmańskiego jako przykład formacji feudalnej w takiej formie, jaka panowała w Europie Zachodniej. Josef Matuz utrzymuje, iż mimo pewnych różnic Imperium Osmańskie było w istocie społeczeństwem feudalnym:

Próbując zdecydować, czy dane społeczeństwo jest feudalne, czy nie, rozważmy główne kryterium, jakim jest występowanie renty ziemskiej jako głównego źródła pozyskiwania dochodu. Ta cecha feudalizmu odpowiada warunkom, jakie zaistniały w Imperium Osmańskim, zwłaszcza że w rolnictwie, głównej gałęzi produkcji, praca niewolnicza miała bardzo małe, a praca najemcza żadnego znaczenia (Matuz 1982, s. 283).

Według Matuza kryterium wyróżnienia feudalizmu jest sposób zawłaszczania produktu dodatkowego w postaci renty ziemskiej. Przyjęcie takiego kryterium nie pozwala jednak dokonać dalszych podziałów w obrębie społeczeństw feudalnych. Umożliwia to przyjęcie jako kryterium podziałów społeczeństw feudalnych poziomu kumulacji podziałów klasowych. W świetle n-Mmh podziały klasowe powstają bowiem niezależnie w sferze gospodarczej i politycznej. W ujęciu tej teorii w Imperium Osmańskim wykształcił się system feudalizmu państwowego, ponieważ hierarchia władzy, dysponując środkami przymusu, przejmowała dysponowanie własnością. W aparaturze pojęciowej

n-Mmh hierarchia władzy stanowiła klasę podwójną władców-właścicieli, łącząc władzę polityczną z ekonomiczną. Pod tym względem zachodzi podobieństwo między systemem *timaru* a *pomiestjem* w państwie rosyjskim. Podobnie jak *dworianie (pomieszczycy)*, *timoriaci* byli uczestnikami aparatu władzy (cywilnej bądź wojskowej), a dzięki temu dysponentami ziemi.

W Imperium Osmańskim, podobnie jak w Rosji, podstawowym interesem klasy władców, mimo tego, że była ona największym właścicielem, był interes polityczny, a nie ekonomiczny.

Nie jest to przypadkiem, że największy wyzyskiwacz był największym konserwatystą – interesował go nie rozwój gospodarczy Rosji (ściślej: tyle z niego, ile jest konieczne dla utrzymywania środków przymusu na odpowiednim poziomie), nie likwidacja stagnacji, ale poszerzenie kontroli nad obywatelami. Nad „nowożytnymi niewolnikami” nie było już wiele do poszerzania, szlachta mimo wiekowej walki do rangi zwykłych poddanych sprowadzić się nie dała. Pozostawała ekspansja zewnętrzna i utrzymywanie *status quo* wewnątrz (Nowak 1991b, s. 91-92).

W świetle powyższych rozważań zasadnicza wydaje się odpowiedź na pytanie, czy feudalizm państwowy był pewną anomalią rozwojową w dziejach poszczególnych społeczeństw, czy stałą tendencją?

Proces kumulacji władzy i własności da się zauważyć w podbitych przez Hiszpanów społeczeństwach indiańskich w Ameryce Łacińskiej. Instytucjonalnym wyrazem tych procesów był system *encomienda*, wprowadzony przez Hiszpanów w krajach Ameryki Łacińskiej po raz pierwszy na Hiszpanioli w 1503 r. Hiszpanie dawali pewnej grupie kolonistów Indian mających wykonywać na rzecz obdarowanych darmową pracę i płacić im trybut. Jednocześnie Indianie, pomimo podlegania obowiązkowi *encomienda*, byli uznawani za wolne osoby, toteż nie stanowili własności swoich *encomenderos* (Brzechczyn 2004, s. 177). Ci ostatni otrzymywali równocześnie w użytkowanie pewną ziemię. Nadanie nie wiązało się bynajmniej z przydzieleniem ziemi. *Encomienda* była, podobnie jak w przypadku *timaru*, niedziedziczna, choć z czasem zaczęła przechodzić na potomków danego *encomenderos* i nakładała na obdarowanego liczne obowiązki, m.in. wychowanie Indian w religii katolickiej czy wybudowanie kościoła w ciągu 6 miesięcy od otrzymania *encomiendy*. Złe traktowanie Indian mogło skutkować odebraniem przywilejów. Właściciele *encomiendy* byli więc przedstawicielami klasy podwójnej (Brzechczyn 2004, s. 177-182).

Nadmierne wykorzystywanie Indian przez klasę władców-właścicieli przyczyniło się do spadku liczby tej ludności. Destabilizacja ułatwiła władzy państwowej ingerencję w stosunki gospodarcze. W 1549 r. zniesiono pracę przymusową Indian w ramach systemu *encomienda*, zastępując ją systemem przymusowej pracy kontrolowanej przez władzę państwową – *repartimiento de trabajo*. Nie oznaczało to jednak końca systemu *encomienda*. Ostateczne jego zniesienie nastąpiło w 1718 r. *Repartimiento de trabajo* spowodowało

spadek znaczenia podwójnej klasy władców-właścicieli. Klasa władców przejęła kontrolę nad dystrybucją pracy Indian. Natomiast klasa właścicieli mogła korzystać z tej siły roboczej, czyniła to jednak za pośrednictwem władzy państwowej. Ostatnim etapem było wprowadzenie hacjend opartych na wolnym najmie pracowników rolnych pochodzących ze wspólnot indiańskich. Właściciele hacjend częściowo wywodzili się z grupy *encomenderos*. „Ta forma zatrudnienia korzystna była dla właścicieli, gdyż zapewniała im stały dostęp do siły roboczej bez konieczności korzystania z pośrednictwa władzy”. Praca oparta na prywatnym najmie okazała się być bardziej efektywna od *repartimiento de trabajo* (Brzechczyn 2004, s. 178-198).

Czwartym przykładem może być społeczeństwo krzyżackie w Prusach Wschodnich pomiędzy XII a XVI wiekiem. W społeczeństwie tym wykształciła się podwójna klasa władców-właścicieli, która zyskała dodatkowo dyspozycję środkami produkcji duchowej. Warstwą panującą w ponad półmilionowym społeczeństwie była grupa ok. 1000-osobowa zakonników-rycerzy, która miała w posiadaniu 2/3 ziemi uprawnej w Prusach Wschodnich. Bracia zakonni byli zorganizowani w konwenty, na czele których stali komturowie, łączący dowództwo siłami zbrojnymi z władzą administracyjną, sądowniczą i skarbową. Zakon znacząco wpływał na życie gospodarcze, m.in. ograniczając prawa własności rycerstwa oraz zakładając nowe miasta, równoważąc tym samym znaczenie starszych ośrodków miejskich istniejących już przed powstaniem państwa krzyżackiego. Zakonnicy krzyżacy byli więc klasą łączącą dyspozycję środkami przymusu oraz ziemią (Brzechczyn 1998, s. 125-126).

Podobieństwa zachodzące między tymi czterema społeczeństwami zdają się świadczyć o tym, że kumulacja władzy i własności nie była osobliwością Rosji, ale pewną ogólną tendencją rozwojową. Warto zastanowić się nad czynnikami sprzyjającymi powstaniu tego systemu. Wstępnie można wskazać imperialną strukturę danego społeczeństwa i jego peryferyjne położenie. Podobnych czynników występujących w analizowanych społeczeństwach było oczywiście więcej, jednak te dwa dadzą się skonceptualizować na tym poziomie idealizacji w n-Mmh.

Wszystkie cztery rozważane społeczeństwa: Zakon Krzyżacki, Turcja, Rosja oraz Hiszpania prowadziły agresywną politykę zagraniczną. Zgodnie z n-Mmh udana agresja wzmacnia pozycję władzy politycznej wobec własności zarówno w podbitych i przyłączonych prowincjach, jak i w metropolii Imperium, co może przejawiać się w kumulacji władzy i własności. Feudalizm państwowy miał szansę wykształcić się tam, gdzie władza, po udanej agresji, była na tyle silna, by osłabić własność i przejąć kontrolę nad gospodarką. Ponadto wszystkie te cztery kraje były położone na obrzeżach cywilizacji europejskiej. Można zaryzykować tezę, że ich peryferyjne położenie ułatwiało ekspansję polityczną. Międzynarodowa konkurencja polityczna na peryferiach

jest z reguły mniej intensywna niż w centrum cywilizacji europejskiej. Korzystne pod względem geopolitycznym położenie ułatwiało rozpatrywanym krajom podbijać nowe terytoria, co istotnie zmieniało relacje pomiędzy władzą a własnością, prowadząc do powstania w nich systemu feudalizmu państwowego.

Literatura

- Barkey, K. (1996). In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650. *Comparative Studies in Society and History*, **38** (3), s. 460-483.
- Barkey, K. (2008). *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brzechczyn, K. (1998). *Odrębność historyczna Europy Środkowej*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Brzechczyn, K. (2004). *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji społeczeństwa meksykańskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Çaha, Ö., Karaman, M. L. (2004). Civil Society in the Ottoman Empire, *Journal of Economic and Social Research*, **8** (2), s. 53-81.
- Ergil, D. (1979). Development of Turkish Semi-Colonialism, *Islamic Studies*, **18** (3), s. 83-229.
- Faroqhi, S. (1990). Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, **33** (2), s. 125-156.
- Heyd, U. (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Imber, C. (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Inalcik, H. (2006). *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300-1600*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Inalcik, H., Quataert, D. (red.) (2008). *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego 1300-1914*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Karaman, K. K. (2009). Decentralized coercion and self-restraint in provincial taxation: The Ottoman Empire, 15th-16th centuries, *Journal of Economic Behavior & Organization*, **71**, s. 690-703.
- Kunt, M., Woodhead, Ch. (red.) (1995). *Süleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*. London – New York: Longman.
- Mardin, S. (1969). Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire, *Comparative Studies in Society and History*, **11** (3), s. 258-281.
- Matuz, J. (1982). The nature and stages of ottoman feudalism, *Asian and African Studies*, **16**, 281-292.
- Moutafchieva, V. P. (1988). *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*. New York: Columbia University Press.
- Nowak, L. (1991abc). *U podstaw teorii socjalizmu; t. I: Własność i władza. O konieczności socjalizmu; t. II: Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji; t. III: Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom.
- Özel, O. (1999). Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, **42** (2), s. 226-246.

- Pamuk, Ş. (2004). Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800, *Journal of Interdisciplinary History*, **35** (2), s. 225-247.
- Radushev, E. (2008). "Peasant" Janissaries?, *Journal of Social History*, **42** (2), s. 447-467.
- Shaw, S. (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. I: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Somel, S.A. (2003). *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*. Lanham – Maryland – Oxford: The Scarecrow Press, Inc.
- Sugar, P.F. (1978). Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule, *International Journal of Middle East Studies*, **9** (3), s. 297-305.